

Indian Social Reformer भारतीय समाज सुधारक

डॉ. सूर्यकांत कापशीकर

भारतीय समाज सुधारक

डॉ. सुर्यकांत कापशीकर

Indian Social Reformer

Dr. Suryakant Kapsikar

● सौजन्य

डॉ. धनराज शेटे, प्राचार्य

यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज

नागपूर

● प्रकाशक

तृप्ती सुर्यकांत कापशीकर

कापशीकर प्रकाशन

बेलतरोडी, नागपूर-४४००३४

प्रथम आवृत्ती : २०२०

● मुद्रक

दिनेश ग्राफीक

त्रिमुर्ती नगर, रिंग रोड,

नागपूर-४४००२२

● मुखपृष्ठ

दिनेश गुडधे

किंमत : ३००/-

ISBN : 978-81-943484-7-4

978 81 943484 7 4

- 39) म. ज्योतिबा फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाद्वारे सामाजिक सुधारणा चळवळीला दिलेली दिशा प्रा. डॉ. मंगला गोरे 224
- 40) म. ज्योतीराव फुले - सत्यशोधक समाज प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भोयर, 230
- 41) सामाजिक क्रांतिचे प्रणेते - महात्मा ज्योतिबा फुले डॉ. कल्पना एम. सांगोडे 237
- 42) कामगार महर्षि नारायण मेघाजी लोखंडे यांचे कामगार चळवळीतील योगदान डॉ. प्रा. सौ. एस. पी. लाखे 244
- 43) सत्यशोधक ताराबाई शिंदे डॉ. बी. आर. मस्के 250
- 44) सयाजी गायकवाड यांचा जीवनहेतू : वाचनालयातून विद्याप्रसारातील योगदान डॉ. वंदना एच. जामकर 254
- 45) अस्पृश्यांचा मुक्तीवाता : सजर्शी शाहू महासज प्रा. डॉ. कैलाश फुलमाळी 260
- 46) सर्वधर्मसमभावाचे प्रतीक : हजरत बाबा ताजुद्दीन प्रा. नथु सिताराम गिरडे, 267
- 47) निष्काम कर्मयोगी गाडगेबाबा श्री. सतिश हरिदास मेश्राम 271
- 48) राष्ट्रसंत तुकडोजी आणि ग्रामीण विकास डॉ. हेमराज दा. निखाडे 277
- 49) वंदनिय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराजांचा ईश्वरविशयक दृष्टिकोन डॉ. मोतीलाल रामचंद्र दर्वे 284
- 50) विनोबांचे आश्रमीय जीवन व प्रयोग प्रा. डॉ. दीपक पां. लोणकर 292
- 51) सामाजिक, राजकीय चळवळीचे अग्रणी - बापुरावजी देशमुख डॉ. अनिता देशमुख 298

‘विनोबांचे आश्रमीय जीवन व प्रयोग’

प्रा. डॉ. दीपक पां. लोणकर
लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा
जि. चंद्रपूर (महा.)

प्रस्तावना :

भूदान, ग्रामदान यज्ञाचे प्रणेते म्हणून संपूर्ण जगाला परिचित असलेले विनोबा भावे हे थॉ. विचारवंत, लेखक, चक्ता, राजनितिज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, अर्थतज्ञ, स्त्री उदधारक, खादीप्रचारक, ग्रामसेवक इत्यादी अनेक रूपाने ओळखले जाते. ज्यांनी संपूर्ण समाजाची, जगाची दिशाच आपल्या प्रतिभेने बदलून टाकली ज्यात प्लुटो, अॅरीस्टाटल कार्लाइल, रूसो, कार्लमाक्स, मं गांधी, डॉ. आंबेडकर इ. च्या नावाचा उल्लेख करता येईल त्याच पंक्तितील एक थोर विचारवंत म्हणजे विनोबा भावे हे होय. मानवी इतिहासात अनेक हिंसात्मक कात्यांचा उल्लेख सापडतो आणि समाजातील श्रेष्ठ मानवांची केलेल्या वैचारीक अहिंसात्मक व परीवर्तनशील कांतीचाही संदर्भ मिळतो अशीच परिवर्तनशील, वैचारीक कांती करणारी व्यक्ती म्हणून विनोबाचे नाव घेता येईल.

विनोबाचा जन्म 11 सप्टें. 1895 ला झाला तर मृत्यु 15 नोव्हें. 1982 या 87 वर्षांच्या काळात त्यांच्या जीवनाचा बराचसा काळ आश्रमीय जीवनात गेला त्यांनी आश्रमव्यवस्थेचा पुरस्कार करून व्यक्तिविकासापासून रोजगार उपलब्धी, गामोधदाराचे कार्य केले तसेच आश्रमीय जीवनात विविध प्रयोग करून ते अंगिकारले व ते जनतेपर्यंत पोहचविले.

कोचरब आश्रम -

विनोबांची कोचरब आश्रमात मं. गांधी 7 जून 1916 रोजी पहिल्यांदा भेट झाली. या आश्रमात दळणे, झाडणे, पाणी काढणे, स्वयंपाक करणे, विणणे यांसारखी कामे विनोबा करीत तसेच राष्ट्रीय शाळेत शिकविण्याचे कामही करीत. याच आश्रमात श्री. मामा फडके यांनी महाराष्ट्रातील ज्ञानोबा, तुकोबा, चोखोबा या संत परंपरेनुसार विनायकाचे 'विनोबा' असे नामकरण केले. पुढे या नावाला मं. गांधींनी अनुमती दिली आणि विनोबा या नावानेच विनायकाच्या पुढच्या जीवनाला सुरवात झाली. या आश्रमीय जीवनात मं. गांधी च्या आहारव्रतचेही पालन करावे लागत असे. याच काळात ते कृष्णदास गांधी यांचेकडून चरखा चालविण्यास शिकले. दरम्यानच्या काळात विनोबा बडोद्याला वडीलाच्या भेटीलाही जाऊन आले होते. पुढे या भागात प्लेगचा प्रादुर्भाव वाढल्यामुळे कोचरब वरून आश्रम साबरमती या ठिकाणी हलविण्यात आला.

साबरमती आश्रम -

या आश्रमातही विनोबा दळणे, विणणे, साफसफाई, पाणी भरणे व कस्तुरबाच्या हाताखाली स्वयंपाकाचे काम करित तसेच राष्ट्रीय शाळेतही शिकवित. याच आश्रमात मं. गांधींनी विनोबांना 'आचार्य' ही पदवी दिली. विनोबा एखादा विषय शिकवितांना तर्कशक्तीचा आधार घेत त्यामुळे त्यांच्या तर्कशक्तिला 'विनोबिक लॉजीक' असे म्हटले जाते. या आश्रमात विनोबाकडे वस्तीगृहाचा 'गृहपती' ही जबाबदारी सोपविल्यामुळे त्यांना विद्यार्थ्यांसोबतच राहावे लागे. आश्रमीय जीवनात वेगवेगळे प्रयोग चालत. त्यामुळे त्यात आहारप्रयोगाबरोबरच नेवार विणण्याचे व सुत कातण्याचे कामेही केले. स्वयंपाकाच्या कामाबाबत विनोबा म्हणतात 'स्वयंपाकाचे काम आईचे आहे त्या जागी नोकर चालणार नाही तर प्रेमदायी सेवक पाहिजे'. या आश्रमीय जीवनात विनोबांनी स्वतः पायखाने साफ करण्याचे कामही केले होते. तसेच श्री. नारायण खरे यांच्याकडून सतार हे वाद्यही शिकून घेतले होते. जवळपास 1917 ते 1920 पर्यंतचा त्याच काळ या आश्रमात गेला.

साबरमती आश्रमात असतांनाच विनोबा प्रकृती अस्वस्थतेमुळे आजारी पडत म्हणून मं. गांधींनी त्यांनी प्रकृती स्वास्थासाठी थंड हवेच्या ठिकाणी काही दिवस जाऊन येण्यास सांगितले. त्यामुळे ते जवळपास 1 वर्ष वाई येथे राहले. इथेही वेद, उपनिषदांचे अध्ययन व त्याच बरोबर मोकळ्या हवेत फिरणे व वेदाध्ययन यात त्यांनी बराच वेळ घालविला. इथे त्यांनी 'विद्यार्थी मंडळ' स्थापन करून विद्यार्थ्यांना शिकविण्याचे काम केले तसेच महाराष्ट्रातील अनेक किल्ल्यांना भेटी देऊन जुन्या पोथ्या, ऐतिहासिक व आध्यात्मिक ग्रंथही पाहिले. तसेच ज्या गावी मुक्काम असेल तिथे प्रवचने दिली 460 मैलाच्या प्रवासात 50 प्रवचने त्यांनी वेगवेगळ्या गावात दिली. पुढे ते मं. गांधी च्या साबरमतीच्या आश्रमात परत आले.

वर्धा आश्रम - (घास बंगला आश्रम)

जमनलाल बजाजांनी वर्धाला साबरमती आश्रमाच्या धर्तीवर आश्रम काढल्यामुळे मं. गांधींनी त्यांचे संचालक म्हणून विनोबांना वर्धाला पाठविले पुढे 5 एप्रिल 1921 ला विनोबांनी या आश्रमची सुषे स्विकारली. 12 येथेही साबरमती आश्रमाच्या धर्तीवर दिनचर्या ठेवल्या गेली. तसेच व्यायाम आहारवृत्त व आहारनिगृहावर भर दिला गेला. पुढे या आश्रमात पायखाण्याची व्यवस्था नसल्यामुळे बजाजवाडी या ठिकाणी 8 एकर जागेत जुलै 1921 मध्ये आश्रम सुरू केला गेला. या आश्रमाला घास बंगला आश्रम असेही म्हणतात. इथेही सकाळच्या प्रार्थनेनंतर दळणे, पाणी भरणे, पायखाने साफ करणे, सफाई शेती, स्वयंपाक, सुतारकाम हे कामे करावी लागल. या ठिकाणी सुत कातणे व शेतीचाही प्रयोग म्हणून केला गेला. या आश्रमात जमनालालजींच्या प्रेरणेने जाने. 1923 मध्ये 'महाराष्ट्र धर्म' हे मासिक सुरू केले. त्यांचे संपादक विनोबा हे असून हे मासिक 48 पृष्ठाचे होते. या मासिकात उपनिषदाचा अभ्यासही लेखमाला चालवून इतर 15

विषयावर स्वतंत्र लेखही लिहिले याच काळात विनोबा नागपूरला झालेल्या झेंडा सत्याग्रहातही भाग घेण्यास गेले होते.

महिलाश्रम -

पुढे 1924 मध्ये घासबंगला येथील आश्रम हलविण्यात येऊन तो महिलाश्रम येथील पक्क्या इमारतीत आपण्यात आला. इथेही घास बंगला आश्रमाचीच दिनचर्या कायम ठेवण्यात येऊन तीळ व गव्हाची शेती केल्या गेली. आहाराचे नविन प्रयोग सुरू करून आहारात बाजरी, ज्वारी, मका सुरू करून गव्हाचे खाणे बंद केल्या गेले. याशिवाय आहारात मीठ, मसाले, दूध, तूप बंद करण्यात आले. विनोबा आहाराबाबत म्हणतात. बहुतांश रोग जास्तीचा खाल्ल्याने होत असून त्यासाठी काही भूक बाकी ठेवून ताटावरून उठले पाहिजे. 19 यावेळी विनोबानी 'दोन आणे आहार' योजनेचा प्रयोग सुरू करून 2 आण्यात जीवन जगता येते हे दाखवून दिले. तसेच राष्ट्रीय शाळेच्या विद्यार्थ्यांना ब्रम्हसुत्र, वेदशास्त्र, संतवचन हे अध्ययनाचे कार्य सुरू करून. स्वदेशीच्या दृष्टीने 'मगनदीप' नावाच्या कंदील तयार करून त्याचा प्रयोग केला. याशिवाय राष्ट्रउपासनेसाठी 'तकली उपासनेचा प्रयोग' सुरू केला. महाराष्ट्र धर्म या साप्ताहिकाच्या लेखांचे 'मधुकर' हे पुस्तक तयार करून मौनाचा व गौरवणाचा प्रयोग यावेळी आश्रमात केला गेला तसेच वर्धाचे लक्ष्मी नारायण मंदीर हरीजनासाठी खुले करण्यास पुढाकार घेऊन अनेक विहिरी खुल्या केल्या गेल्या. तसेच नागपूर, हिंगणघाट येथील हरीजन परीषदेमध्येही सहभाग घेतला. याशिवाय दारू बंदीसाठी शिंदीचे झाड तोडण्याची मोहिम वर्धा जिल्ह्यात राबवून जंगलसत्याग्रह करण्यास लोकांना प्रेरित केले. अशा प्रकारे आश्रमीय जीवनात असतानाच असहकार व कायदेभंग चळवळीतही त्यांनी सहभाग घेतला व 1932 मध्ये धुळ्याच्या राजवाडे संशोधन मंडळाच्या उदघाटन प्रसंगी प्रक्षामक भाषण केल्यामुळे त्यांना जेलमध्ये टाकण्यात आले.

वर्धा आश्रमातील राष्ट्रीय विद्यालयात फक्त मुलांच्या शिक्षणाची व्यवस्था होती म्हणून जमनालालजीचे मदतीने 16 जून 1928 रोजी कन्याशाळा सुरू करण्यात येऊन वारुताई दास्ताने यांचेकडे जबाबदारी सोपविल्या गेली येथे तकलीउपासना, गीताई पठण, ग्रामसेवा हे काम चालत पुढे या शाळेला 'कन्याश्रम' असे नाव देण्यात आले व कन्याश्रमाचे 1935 मध्ये महिलाश्रमात विलिगीकरण करण्यात आले. विनोबाच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील कार्यामुळे इंग्रज सरकारने कन्याश्रम ताब्यात घेतल्यामुळे विनोबानी कॉटनमार्केट आश्रम सुरू केला व येथून आश्रमवृत्त हे वृत्तपत्र सुरू केले. हा आश्रम फक्त 2 महिने चालला कारण कार्यकर्त्यांची संख्या वाढल्यामुळे विनोबानी तो आश्रम सोडून नालवाडी येथे आश्रम सुरू केला.

नालवाडी आश्रम -

नालवाडी हे हरीजन लोकवस्तीचे गाव असून तिथे एक कवलाच्या छपराचे घर 110 रु. विकत

घेऊन आश्रम स्थापन केला. या ठिकाणी सुरुवातीला सात आठ कार्यकर्ते सहित अस्तु आश्रमाची दिनचर्याही पूर्वी सारखीच होती. परंतु यावेळी भाषाशिक्षणावर विशेष भर देण्यात आला. या आश्रमात विनोबा दिवसभर थांबत व रात्री महिलाश्रमात मं. गांधीखंडे विश्रामात जात व परत नालवाडीत येत. 28 एकरा आश्रमातील विद्यार्थी सहली उपसनेला नैसर्गिक असल्यामुळे त्यांनी 3 दिवसाचा उपवासही केला होता हा त्यांचा पहिला उपवास होय.

1932 पासून विनोबांनी नालवाडीला आश्रम स्थापन आजूबाजूच्या नागात ग्रामसेवेचे कार्य सुरू केल्यामुळे सारखी कामे, प्रयोग, प्रवास, अतिरिक्त श्रम यामुळे त्यांची प्रकृती खालावली व वजनही कमी झाले. म्हणून मं. गांधींनी विनोबांना प्रकृती स्वास्था साठी नैनीताल, मसूरी या थंड हवेच्या ठिकाणी जाऊन येण्यास सांगितले असता विनोबांनी दूर न जाता कर्जाव्यक्त पवनार येथे जननालालजींच्या ताल बंगल्यात आराम करण्यासाठी जाण्याचे ठरविले. व ते 7 मार्च 1938 रोजी पवनारला कुठलेही काम न करता धिंतन व आराम करण्यास मैहवले.

पवनारला भरपूर एकांत, आराम व ओपही होत तसेच अर्वातास ज्ञानेच्छेचे वाक्य, दगड गोळा करणे व नागपूर रस्त्यावरून येणाऱ्या वाहनांची मोजणी हे उद्योग चालत याशिवाय जमनालालजी, वल्लभभाई इत्यादी अनेक कार्यकर्ते विनोबांना भेटायला येत. तसेच रस्त्यावरून जाणारे येणारेही भेटी देत. पवनार व आजूबाजूच्या गावाशिही संपर्क वाढला होता यामुळे विनोबा सहित असलेल्या स्थानाला हळूहळू आश्रमीय स्वरूप घेऊ लागले होते. दरम्यानच्या काळात त्यांची प्रकृतीही सुधारून वजनही वाढले होते. त्यामुळे त्यांनी धाम नदीच्या तिरावर असलेल्या पवनार येथे आश्रम स्थापन्याचे ठरवून त्याला 'परधाम' असे नाव दिले.

सुरुवातीच्या काळात पवनारला शेतात खोदणे हा नित्यक्रम होता एकरा खोदत असतांनाच त्यांना 1938 मध्ये वाकाटक कालीन भरत-राम भेटीचे सुंदर शिल्प सापडले तेव्हा त्यांनी त्या मुर्तीची आश्रमातच प्रतिष्ठापना केली. पवनारच्या दिनचर्येत विनोबांनी धार्मिक ग्रंथांच्या अर्थययनाला महत्त्व देऊन मुस्लीम धर्मग्रंथ कुराणाच्या अभ्यास सुरू केला त्यासाठी एका नौलवीचीही मदत घेतली व यादूनच पुढे 'कुराणसार' हे पुस्तकही प्रकाशित केले. याशिवाय मिताई, शब्दार्थकोष, ज्ञानदेव चिंतानिका सारखी 22 पुस्तके लिहिली. या पवनारच्या दिनचर्येत मुलाखती, पत्रव्यवहार, फिरणे, सुतकताई, वृत्तापप्रवाचन इत्यादी कार्य चालून त्याच बरेच आश्रमीय प्रयोगही सुरू होते.

सर्वोदयाचा पाया मजबूत करण्याकरिता व आसाममध्ये स्त्री शक्तीच्या विकासाकरिता विनोबांनी 5 मार्च 1962 रोजी लखीपूर येथे स्त्रीयांसाठी मैत्री आश्रमाची स्थापना केली. 30 या आश्रमात भाषा व धर्माचे अध्ययन होऊन येथे त्याप्रकारचे साहित्य निर्माण व्हावे व हे आंतरराष्ट्रीय मैत्रीचे केंद्र वनादे अशी विनोबाची इच्छा होती. तसेच स्नेह, अनुयाय, प्रेम कायम राखले जावे याबद्दलही त्यांचा आग्रह होता. या आश्रमाच्या दिनचर्येत फक्त 1 तासाचा देव त्यांनी नोकळा दिला होता. या आश्रमाच्या भगीनींनी लोकयात्रा काढली असता ती 12 वर्षांनंतर पदयात्रा

करून 1979 मध्ये पवनारला पोहचली तेव्हा त्यांची सांगता विनोबांच्या उपरिथतीत जागतिक महिला संमेलनाने झाली होती. या आश्रमाबद्दल विनोबा म्हणतात, "येथे एकच नियम असेल मैत्री, एकच ध्येय असेल मैत्री, एकच कार्यक्रम असेल मैत्री या मैत्रीसोबत समाजाच्या समस्यांचेही समाधान व्हायला पाहिजे म्हणून दिशा दर्शविणारी मैत्रीची भावना हवी ..." या आश्रमाच्या संचालिका म्हणून विनोबांनी कुसुमताई देशपांडे यांची नियुक्ती त्यांनी केली होती.

मूल्यमापन -

विनोबाची आश्रमव्यवस्था ही गुरुकुलाप्रमाणे असून तिथे तयार होणाऱ्या व्यक्ति ह्या जगातील समाज परीवर्तनाच्या कांतीदूत होत्या. विनोबांनी आश्रमीय जीवनात मं. गांधी सारखीच प्रयोगशीलता ठेवली व सर्व कार्याला सारखे महत्त्व दिलेले दिसते त्यादृष्टीने ते 'कर्मयोगी' ठरतात. त्यांनी आश्रमात आहाराच्या बाबती दूध, तूप, ताक मसाला, मीठ वर्ज्य केलेला दिसून येते. कांयनमुक्ती प्रयोगाबाबत तर समस्थेचे समूळ उपटून टाकण्याचा प्रयत्न केला. विनोबा हे प्रयोगशील असल्यामुळे त्यांनी चरख्याच्या बाबतीत 'तकली' हे नविन यंत्र शोधून काढले यावरून त्यांची संशोधक वृत्ती लक्षात येते. तसेच खादी आणि मजुरी यांचा मेळ बसवून कातण्याचा व सुतगुंडी तयार करण्याच्या कामात वेग आणून कांतीकारी बदल घडवून आणला. यातूनच त्याचा वैज्ञानिक दृष्टीकोन दिसून येतो.

विनोबांनी आश्रमीय जीवनात ग्रामोद्योगाची स्थापना करून लोकसेवेचे व्रत जोपासले त्यासाठी आश्रमवासीयांना जनतेच्या सेवेसाठी खेडोपाडी पाठवून तेथील समस्या सोडविण्याचेही कार्य केले. इतकेच नाहीतर खेड्यात हरीजनासाठी मंदिर प्रवेश, विहीर खुली करणे, कुष्ठरोग निवारण इत्यादी कार्यही हाती घेतले. या दृष्टीने ते 'लोकसेवक' ठरतात.

भूदानाच्या कार्यात फिरतांना त्यांनी ठिकठिकाणी स्थापन केलेली आश्रमामागे आर्तराष्ट्रीय दृष्टी दिसून येते. आत्मधार, सज्जनाधार व सर्व जनाधार यांना आश्रमाचे आधार मानून आश्रम निर्माण केले व ते चालविले. विनोबांनी आश्रमात सर्व जाती धर्माच्या लोकांना प्रवेश दिला. भेदाभेद व अस्पृशता पाळली नाही व आपले सर्व आश्रम सर्वधर्मियांना खुली केली. त्या दृष्टीने हे आश्रम 'सर्वधर्मिय' ठरतात. विनोबांनी आश्रमातून विविध प्रयोग करून त्याचा आदर्श समाजासमोर ठेवला त्याचा 'उपवासदान' व 'दिवसाच्या खाण्याचा खर्च दान' म्हणून द्यावा ही नविन कल्पना त्यांनी मांडली. तसेच दोन आणे आहार योजना व चलन प्रयोग यासारखे सुधारणावादी प्रयोगही त्यांनी केले. तसेच आश्रमवृत्त, मासिके पक्षिके व वृत्तपत्रे चालवून जनतेलाही जागृत करण्याचे कार्य केले. त्यामुळे विनोबांचे आश्रम म्हणजे उच्च दर्जाचे नागरीक घडविणारी 'विद्यापीठे' होती. असे म्हणता येईल.